

II. DISCURS EUROPEAN

EUROPA – UN LABORATOR AL COMUNICĂRII INTERCULTURALE

Grigore GEORGIU

*Școala Națională de Studii Politice și Administrative, București
Facultatea de Comunicare și Relații Publice*

Abstract: *The debates regarding the future of Europe have been recently focusing more and more on topics such as European identity and cultural dimension of integration. Along the centuries, Europe has been a space where different cultures co-existed, but also a privileged environment for intercultural communication. The European Union can become a viable entity if it succeeds in building, in time, a joint cultural space, able to strengthen the “community feeling” of citizens in the member states.*

Keywords: *europocentrism, identity, integration, interculturality, multiculturality*

Uniunea Europeană și problema identității sale

Europa a devenit în decursul veacurilor un reper privilegiat în discursul istoricilor, al antropologilor și al specialiștilor în științele socio-umane. Scurt spus, acest fapt se explică prin caracterul exemplar al experienței istorice europene, prin faptul că a fost leagănul modernității și prin rolul de pivot pe care l-a avut și îl are Europa în ecuațiile geopolitice globale. Iar construcția Uniunii Europene, prin noutatea proiectului său, situează acest continent și astăzi într-o poziție de avangardă, având în vedere concomitența proceselor de globalizare și a celor de regionalizare a lumii.

Totuși, analiștii și liderii politici susțin că Europa trece, de câțiva ani, printr-o criză de identitate, cu multiple dimensiuni și implicații. În primul rând e vorba de dificultățile procesului de aprofundare a integrării și de reformă a instituțiilor comunitare. Un alt aspect privește aspirația Uniunii Europene de a deveni un jucător global și poziționarea sa geopolitică oscilantă în raport cu problemele și turbulențele de pe arena internațională. În sfârșit, după ce adoptarea Tratatului constituțional a

fost respinsă de electoratul francez și olandez, se vorbește intens de o criză de legitimitate a instituțiilor comunitare, care și-ar avea sursa și într-o criză de comunicare dintre instituțiile europene și cetățenii statelor membre. Liderii europeni, întruniți în iunie 2007 la Berlin, cu prilejul aniversării a 50 de ani de la semnarea Tratatelor de la Roma, și-au exprimat voința de a depăși aceste blocaje și de a relansa proiectul european. În Declarația de la Berlin se afirmă ideea că „forma politică a Europei” trebuie reînnoită “pentru a ține pasul cu vremurile”. Spre sfârșitul lui 2007, la summit-ul de la Lisabona, liderii Uniunii Europene au decis în consecință asupra proiectului de modificare a Constituției Europene, pregătit de comisia interguvernamentală.

Este semnificativ faptul că în discursurile liderilor și în documentele mai recente ale Uniunii Europene se poate constata o deplasare semnificativă a accentelor de la agenda economică și politică spre dimensiunea culturală a integrării. De exemplu, Declarația de la Berlin reafirmă valorile fundamentale și idealurile comune în jurul cărora s-a construit Uniunea Europeană, menționând că integrările succesive și “cooperarea solidară” a statelor și a cetățenilor au dezvoltat, cu timpul, “un sentiment comunitar”, într-un spațiu în care “identitățile și diferitele tradiții ale statelor membre sunt protejate”. Mai mult, este reafirmată teza “unității în diversitate” și ideea că bogăția și forța Europei constau tocmai în faptul că ea cuprinde o “diversitate vie de limbi, culturi și regiuni”.

Revenirea insistentă a acestor formule este simptomatică. Avem aici un indicator al faptului că liderii europeni sunt tot mai conștienți că Europei îi lipsește ceva esențial. Pe măsură ce problemele de ordin economic, juridic, administrativ și instituțional au primit rezolvări acceptabile, dezbaterile s-au deplasat spre statutul politic al Uniunii și spre rolul factorilor culturali în mecanismul integrării. Teoreticienii și analiștii subliniază tot mai frecvent importanța culturii în consolidarea solidarității și a coeziunii europene. Cum știm, în mod surprinzător, globalizarea și integrarea europeană au determinat o renaștere a interesului pentru identitățile locale, etnice, naționale și culturale. Astfel, în spațiul european s-a declanșat o mare dezbatere privind destinul națiunilor, al statelor-națiuni și al identităților culturale. Treptat, teoreticienii au constatat că “*niciuna dintre națiunile Uniunii Europene nu vrea, pe bună dreptate, să moară*” (Sabourin [1999]; p. 106) în numele unei fantomatice identități europene.

Cred că suntem îndreptățiți să susținem că integrările de până acum, de natura economică, vamală, comercială, juridică, administrativă, instituțională și monetară, care au avut un succes evident, *nu au reușit încă să producă o Europă unitară, în adevăratul sens al cuvântului*. Fracturile interioare ale continentului nu au fost încă depășite și absorbite de forțele integrării. De aceea, Europa unită e încă un șantier, un experiment istoric, cu multe vulnerabilități, dar e un proiect crucial pentru epoca postmodernă în care am intrat. Este adevărat că Uniunea Europeană a întâmpinat dificultăți majore în procesul de integrare a țărilor central și est-europene, după colapsul regimurilor comuniste. Extinderile recente au complicat lucrurile, e

drept, dar nu aici se află punctul nevralgic al proiectului european. Natura problematică a acestui proiect derivă din faptul că el angajează, inevitabil, și un strat de profunzime al societăților europene, anume stratul simbolic și istoric al culturilor, pivot al identităților naționale. Aici, proiectul european se izbește de o “stâncă” antropologică, pe care nu o poate dizolva prin directive emise de la Bruxelles. Este vorba de diversitatea culturilor pe care le-au produs aceste națiuni și de fundația lor istorică (etnică, națională, lingvistică, mentală, religioasă etc.) pe care se sprijină și azi această diversitate, dincolo de elementele și valorile comune, care există neîndoiește și care sunt invocate adeseori cu îndreptățire și aplicație, alteori doar ca un procedeu retoric al discursurilor proeuropene.

Această natură problematică a proiectului european este codificată chiar în deviza Uniunii Europene: “unitate în diversitate”. Sloganul “sună” bine, dar aplicația practică a acestui principiu este extrem de problematică. El presupune o conjuncție paradoxală a unor dimensiuni și aspecte nu doar diferite, ci și antitetice, opuse, care în planul istoriei reale s-au manifestat prin antagonisme religioase și politice, dar și prin conflicte devastatoare ce au marcat destinul continentului european. Edgar Morin susținea că Europa trebuie reconstruită ca “unitas multiplex” (Morin, [2004]; pp. 159-161), văzând în structurile comunitare un cadru menit să păstreze culturile diverse ale popoarelor europene, dar să intensifice și dialogul fecund al acestora. După opinia autorului, paradoxul Europei consta în faptul că unitatea ei izvorăște din coexistența conflictuală a diferențelor, iar “unitatea culturii europene rezidă în vitalitatea antagonismelor sale”(ibidem; p. 139). Aceste antagonisme s-au stins în bună măsură, dar urmele lor au rămas înscrise adânc în culturi, mentalități și atitudini, de unde apar adesea la suprafață în forme care nu pot fi ignorate.

Astfel, în dezacord cu cei care prevedeau o disoluție a sentimentului național și apariția unui “patriotism constituțional” european, bazat pe solidaritatea cetățenilor cu principiile democrației și ale statului de drept, așa cum anticipa gânditorul german Jürgen Habermas, eurobarometrele recente au scos la iveală un fapt surprinzător. Un studiu elaborat pe baza unui eurobarometru publicat în 2005 relevă faptul că autoidentificarea cetățenilor din statele Uniunii Europene în ipostaza lor de cetățeni europeni este foarte redusă: “numai europeni” – 3%; “europeni și naționali” – 7%. În schimb, autoidentificarea lor rămâne masiv națională: “numai naționali” – 41%; “naționali și europeni” – 47%. (ec.europa.eu). Aceste date au o anume stabilitate, întrucât coroborarea lor a scos la iveală faptul că în decursul deceniului 1992-2003 procentul mediu al primelor două opțiuni nu a depășit 11-12%, pe câtă vreme identificarea preponderent națională a depășit constant 80 de procente. (Dungaci [2004]; pp. 465-471)

Orice interpretări teoretice și istorice am da acestor realități, ele persistă. În consecință, integrarea economică și politică a atins un prag critic, iar pasul următor, care poate revitaliza acest proiect, în sens calitativ și intensiv, ar presupune *construcția unui spațiu cultural comun*, care să păstreze diversitatea structurală a culturilor europene, dar care să edifice treptat, în ordine funcțională și practică, prin

programe educaționale și strategii de schimb intercultural, o convergență în planul valorilor și al mentalităților.

Europa ca mediu al comunicării interculturale

Acest spațiu cultural comun poate fi construit în timp, nu peste noapte, resuscitând temeiurile și valorile care au făcut din Europa un teren de coexistență a diferențelor culturale și un mediu al convergențelor în ordinea profundă a modurilor de gândire și a formelor de viață. Numai în acest fel Uniunea Europeană are șanse de a depăși dificultățile aparent insurmontabile și de a deveni o entitate postnațională viabilă, inaugurând astfel un tip de comunitate regională *sui generis*, fără precedent în istorie.

Care ar fi temeiurile acestei speranțe și previziuni? Ele vin tocmai din istoria culturală a Europei, mai îndepărtată sau mai apropiată. De-a lungul veacurilor, în spațiul european a avut loc o interferență dinamică a culturilor, a modurilor de gândire și a stilurilor, a limbilor și a religiilor. Europa s-a bucurat veacuri de-a rândul de un statut de excelență în privința forței sale de creație și a performanțelor sale culturale. Acest statut, recunoscut sau contestat, este prezent și azi, rezidual sau manifest, și în mentalitatea comună. El a căpătat diverse explicații și interpretări. Dincolo de orice conotație etnocentristă, Noica aducea un elogiu culturii europene, afirmând că ea a devenit singura cultură “deplină”, putând funcționa ca “prototip” al altor culturi, întrucât are o vocație universală, iar modelul ei s-a globalizat, lucru dovedit prin faptul că “întregul glob sta astăzi sub modelul european” (Noica [1993]; p. 35). De unde vine această condiție de excelență a civilizației europene? Care sunt sursele ei și factorii care o individualizează?

Simplificând lucrurile, putem spune că Europa s-a individualizat, din Antichitate și până astăzi, prin cultura pe care a produs-o, cultură ce are anumite trăsături relativ comune (raționalism, demnitatea persoanei umane, libertate, supremația legii și statul de drept, dinamismul creației și autonomia valorilor etc.). Asupra acestor atribute și valori se poate discuta. Problema identității europene are o istorie complexă, la care nu ne putem referi decât în treacăt. Pornind de la experiențele antice și medievale, ea își are originea, ca problemă formulată la nivel teoretic, în zorii epocii moderne, când lumea europeană a intrat într-un contact practic (și care s-a permanentizat) cu alte lumi culturale și moduri de viață. Epopeea descoperirilor geografice a produs o mutație majoră în conștiința europeană. Europeanii au devenit conștienți de identitatea lor prin raportare la alteritățile descoperite, iar Montesquieu, în secolul al XVIII-lea, a putut formula întrebarea emblematică și stranie: “Cum poate fi cineva persan?” Sensul întrebării ar fi cum poate fi cineva “non-european”? Dar întrebarea poate fi răsturnată: Ce înseamnă a fi “european”?

Întâlnirea cu alte medii geografice, umane și sociale a contribuit la consolidarea conștiinței de sine a Europei, la înțelegerea caracterului particular și specific al culturii sale. Lecția pe care și-a însușit-o Europa din expansiunea sa

geografică și culturală a fost cea a “relativității” ideilor și a formelor de organizare socială, dar și cea a superiorității sale în ordinea civilizației, alimentând astfel perspectiva europocentristă, apreciază Paul Hazard. (Hazard [1973]; pp. 10-11) Treptat, circulația ideilor în spațiul european a dus la apariția științei moderne, care a impus un nou mod de a vedea lumea și omul. Iar performanțele științifice și tehnologice ale lumii occidentale au asigurat demarajul acesteia în Epoca Luminilor, trecerea “de la mica la marea Europă” și saltul calitativ al civilizației occidentale față de restul lumii, consacrând un decalaj care definește și azi raportul variabil dintre metropolă și periferii. (Chaunu [1986]; p. 26) Putem spune că Europa a dobândit un avantaj competitiv față de restul lumii prin faptul că a facilitat un amplu proces de comunicare interculturală, prin care popoarele ce alcătuiesc acest continent au făcut un intens schimb de idei și de modele de gândire, au preluat și adaptat, unele de la altele, obiceiuri, tradiții și practici artistice, păstrând totodată și o deschidere fertilă față de experiențele culturale din alte zone ale lumii.

Epoca modernă este cea care a consacrat Europa ca sistem de referință al istoriei universale, prin performanțele ei în toate planurile (științifice, tehnologice, economice, militare, culturale și artistice, dar și prin noul model democratic de organizare politică). Înainte de a fi surclasată de Statele Unite ale Americii, în secolul al XX-lea, Europa era percepută ca fiind “centrul lumii”, focarul din care emană inițiativele creatoare și forțele-motrice ale progresului. Desigur, lucrurile s-au schimbat, iar raporturile de putere de pe arena internațională nu mai sunt favorabile Europei, ca altădată. În tentativa sa de se unifica și de a-și construi o identitate politică și geopolitică, ea se confruntă cu problema diversității sale culturale, care e de natură antropologică și istorică, nu ideologică. Însă, privind în oglinda retrovizoare a istoriei, putem susține că, în mod paradoxal, *Europa, așa cum ni se înfățișează astăzi, este un rezultat al comunicării interculturale ce a avut loc în acest spațiu de a lungul veacurilor*. Numai în Europa, într-un spațiu totuși restrâns, au interacționat culturi, moduri de gândire și forme de expresie simbolică de o diversitate atât de mare. Europa era realmente o macro entitate culturală distinctă pe harta lumii, diversificată interior, desigur, întrucât cuprindea identități și structuri culturale variate, dar care operau, în substrat, cu *un model cultural relativ comun*, cu mult înainte de inițierea proiectului de unificare economică și instituțională, după al doilea război mondial.

Revenind în contemporaneitate, edificarea unui spațiu cultural comun, în termenii actualității, reprezintă un obiectiv strategic al Uniunii Europene. Putem prevedea că el va angaja eforturile câtorva generații și se va realiza treptat, în deceniile următoare. La înfăptuirea acestui obiectiv vor participa sistemele educative și noile mijloace de comunicare, elitele culturale, organizațiile societății civile, instituțiile comunitare și cele ale statelor membre. Proiectul european nu-și poate proba viabilitatea fără a beneficia de forța modelatoare a culturii, de vocația ei de a construi solidarități în plan uman și social. Doar cultura, în formele ei trăite, manifestate în practici semnificative, în ritualuri și în amalgamul vieții cotidiene,

poate consolida “sentimentul comunitar” al cetățenilor din diverse state europene, sentimentul de apartenență și de loialitate la o organizație pe care, deocamdată, mulți dintre ei o percep ca o entitate abstractă, față de care nu se simt angajați existențial.

În sensul ei larg, *cultura este liantul oricărei forme de comunitate*, este factorul mediator prin excelență. În acest sens a acționat pentru cimentarea comunităților etnice și apoi naționale, moderne. E de presupus că ea va acționa în sens convergent și în cazul comunităților de natură supra-, post- și trans-națională, precum este și Uniunea Europeană. Din păcate, dimensiunea culturală a integrării europene a fost multă vreme neglijată, dar ea a dobândit în anii din urmă o importanță deosebită, având în vedere și faptul că euroscepticismul s-a cristalizat într-un curent de idei care pune în discuție, uneori în termeni radicali, natura și viabilitatea acestei organizații atipice. Cum am arătat în alte locuri (Georgiu [1997; 2001]; pp. 22-27), cele mai multe reprezentări și modele teoretice cu privire la raportul dintre identitățile culturale și procesul de integrare europeană operează cu vechea “paradigmă disjunctivă”, prin care cele două aspecte sunt puse în relație de opoziție. Am încercat să aduc argumente istorice, sociologice și teoretice pentru a susține teza că asistăm la “o mutație de paradigmă”, la o deplasare a concepțiilor spre o “paradigmă conjunctivă”, care ne permite să înțelegem într-un mod mai adecvat interacțiunile dinamice și complexe dintre unitate și diversitate, dintre global și local în lumea de azi. Paradigma conjunctivă pe care se va edifica spațiul cultural european nu va reedita formula “melting pot”-ului american, care a topit diferențele etno-culturale și lingvistice într-un amalgam cultural. Spațiul cultural comun al Europei va avea o altă geometrie și configurație, care nu va presupune anularea identităților culturale, ci o convergență care le va păstra într-un echilibru dinamic și le va asigura totodată tensiunea necesară pentru a impulsiona spiritul creator.

Consideram că, pentru multă vreme, temele majore ale dezbatelor despre viitorul Europei și al statelor-națiuni din sfera sa vor fi cele referitoare la problema identităților culturale, la nivel etnic, local, regional, național și european, în noul context al globalizării. Europa a fost un laborator istoric al comunicării interculturale și are șanse să își redobândească statutul geopolitic de odinioară, valorificându-și modelul ei cultural în lumea contemporană. După opinia lui Constantin Noica, mecanismul specific al culturii europene poate fi definit prin formula “excepția care devine regulă” (Noica [1993]; p. 11). Lumea europeană, prin dinamismul ei creator, inventează mereu excepții de la regulă (idei, limbaje, forme de expresie și de organizare politică etc.) care treptat devin norme ce se impun față de cele anterioare. Proiectul european este și el o excepție care ar putea să devină regulă.

Perspective privind unitatea culturală a Europei

Fără îndoială, există un fundament cultural comun al popoarelor europene, care a fost pus în evidență de numeroase analize istorice, deși, spre regretul multora, Tratatul Constituțional nu amintește de rădăcinile creștine ale Europei și de contribuția creștinismului la plămuirea civilizației și la formarea unei conștiințe

comune a popoarelor europene. În epoca modernă, acest proces s-a intensificat, generând un spirit european, o conștiință europeană și o anume solidaritate difuză a națiunilor europene, care precede proiectul european inițiat după al doilea război mondial. La noi, Eugen Lovinescu explica acest fenomen prin faptul că în epoca modernă a avut loc un proces de sincronizare treptată a societăților europene în ordinea ideilor, a instituțiilor și a formelor de viață, dar și a valorilor și a practicilor simbolice, fapt care a dus la o solidarizare progresivă a lor.

Departate de a se dezvolta în izolare, culturile naționale moderne au interacționat permanent și au pus în mișcare un mecanism fecund al interdependențelor, ce a devenit astăzi global prin noile mijloace de comunicare. Menționăm faptul că principalele curente de idei și stiluri artistice moderne (umanismul renascentist, clasicismul, barocul, luminismul, romantismul, realismul și curentele moderniste, inclusiv avangarda) au avut o arie de manifestare paneuropeană. Din această interferență și comunicare interculturală au rezultat marile creații științifice, filosofice și artistice ale lumii moderne, precum și înfăptuirile tehnice care ne-au modificat viața. Deși identitățile naționale sunt profund înrădăcinate în moduri de viață și de gândire, în istorii particulare, interdependențele și influențele reciproce dintre acestea au fost, în mediul european, veacuri de-a rândul, regula, nu excepția.

Teoreticienii au încercat să găsească temeiuri istorice și culturale pentru a susține proiectul unificării europene, îndată după lansarea acestuia, arătând că el are un suport în unitatea tradițiilor religioase, intelectuale și culturale, în modurile de viață ale națiunilor ce formează, în diversitatea lor, spațiul european. Ideea unității de cultură a popoarelor europene a fost invocată mereu de susținătorii acestui proiect, dar a fost probată și prin analizele multor istorici și teoreticieni care au investigat formarea Europei moderne. (Compagnon [2002]). Am dori să ne referim la doi autori mai puțin invocați în dezbaterile contemporane, dar care reprezintă repere incontestabile în procesul de formare a conștiinței critice europene.

Primul este Paul Valéry. Într-un moment critic pentru soarta continentului, înaintea celui de al doilea război mondial, Paul Valéry reamintea că spiritul european, întruchipat în ipostaze naționale atât de variate, își are suportul unității sale într-un ansamblu de valori, atitudini și demersuri ce au surse diverse, dar care s-au topit într-o sinteză originală, reprezentată de cultura europeană modernă, cu arta sa excepțională și cu știința care a schimbat reprezentările noastre despre univers, toate creațiile sale fiind străbătute de o perspectivă umanistă și rațională asupra lumii. În această sinteză au fuzionat moștenirea greco-romană și tradițiile iudeo-creștine, patrimoniul științific și artistic al grecilor, tiparul juridic și organizatoric al moștenirii romane și pecetea spirituală și morală a creștinismului. *„Acolo unde numele lui Cezar, Gaius, Traian și Vergiliu, acolo unde numele lui Moise, acolo unde numele lui Aristotel, Platon și Euclid au o semnificație și o autoritate simultane, acolo este Europa. Orice rasă și orice pământ care au fost succesiv romanizate, creștinate și supuse, în privința spiritului, disciplinei grecilor este în mod absolut european”* (Valéry [1996]; p. 240).

E o posibilă definiție culturală a Europei. Forța și superioritatea Europei față de restul lumii au venit din neliniștea ei creatoare, din diversitatea fecundă pe care a încurajat-o, din contrastele care i-au alimentat dinamismul fără seamăn în epoca modernă. Deși sub raport geografic nu reprezintă decât „un apendice occidental al Asiei”, Europa a devenit, prin capacitățile și performanțele ei creative, o „bursă” universală a ideilor științifice și a mișcărilor artistice, „o uzină intelectuală fără precedent”, fapt care a asigurat preeminența ei față de restul lumii (*ibidem*, p. 231).

Dar, la apogeul puterii sale, într-un moment de acută „dezordine mentală”, Europa, cu glorioasa ei moștenire, își descoperă fragilitatea și caracterul perisabil: „Noi, civilizațiile, știm acum că suntem muritoare”, va exclama Valéry. În radiografia sa, autorul afirmă că spiritul european, saturat de contradicții lăuntrice, asemenea unui Hamlet dilematic, „se clatină între două prăpăstii, căci două sunt pericolele care nu încetează să amenințe lumea: ordinea și dezordinea”. Din poziția de “centru al lumii”, cum era odinioară, Europa riscă să-și piardă reperele axiologice și să cadă pradă unei dezordini lăuntrice. Valéry aprecia că “*Europa cântărește încă mult mai greu decât restul globului*”, dar el era conștient că *avantajele comparative tradiționale ale Europei sunt pe cale de dispariție, observând că inegalitatea atât de mult păstrată în beneficiul Europei trebuia, prin propriile ei efecte, să se schimbe progresiv în inegalitate de sens contrar*” (*ibidem*; p. 270). Să nu uităm că Valéry pune acest diagnostic în perioada interbelică. Premoniția sa este uimitoare. Elitele, care dau tonul în lumea actuală, în cercetarea științifică și în avangarda culturală, nu mai sunt concentrate în Europa. Bătrânul continent nu mai este o „bursă” universală a ideilor științifice și a mișcărilor artistice, nu mai este „uzina intelectuală” competitivă, fiind surclasată de alte zone care s-au ridicat la orizont. În această perspectivă geopolitică se pune azi problema reunificării politico-economice și culturale a Europei, pentru a putea rezista în competiția dezvoltării, declanșată de noile forțe ale civilizației.

Al doilea autor pe care am dori să-l aducem în discuție este Ortega y Gasset, un intelectual de referință pentru interpretările sale privind criza valorilor și rolul elitelor în noul context al modernității, definit de el ca “eră a maselor”. Spirit clarvăzător, Ortega y Gasset susține că în secolul al XIX-lea (“secolul naționalităților”), ideea națională a fost un ideal politic și cultural legitim, un factor pozitiv și stimulat de coagulare a energiilor sociale, care a sprijinit formarea statelor-națiuni și fortificarea culturilor naționale, fără a suprima legăturile firești și fecunde dintre aceste culturi. Dar, în lupta lor pentru resurse și pentru cucerirea piețelor economice, unele state, pornind de la acest ideal, au pus în practică un “naționalism orientat spre exterior”, exprimat prin politici expansioniste și coloniale. Aici se află sursa celor două conflicte mondiale, cu efecte pustiitoare pentru Europa. În primii ani după încheierea celui de al doilea război mondial, când statele europene au abandonat acest tip de naționalism, autorul constată că a apărut în mediul occidental un nou tip de naționalism, unul “orientat spre interior”, când “fiecare popor trăiește parcă închis în sine”, cultivându-și propria “grădină”, situație definită

în chip expresiv de autor prin afirmația că “națiunile s-au zăvorât în casă și și-au pus papucii”(Ortega y Gasset [2002]; p. 25).

Ortega y Gasset consideră că ieșirea din acest particularism național este impusă de schimbările și tendințele profunde din plan economic, social și geopolitic, care solicită o integrare de nivel paneuropean. Fără să sesizeze, din păcate, gravitatea expansiunii sovietice în spațiul Europei de Est, autorul consideră că refacerea unității Europei, deși este o problemă politică și de “acorduri precise” între state, are un temei mai profund, care ține de fondul istoric și cultural comun al acestor națiuni, de existența unei “conștiințe culturale europene”. Această conștiință, care a existat în anumite forme difuze în epocile trecute, poate fi reactivată și redimensionată. Autorul susținea, la începutul anilor '50 din secolul trecut, că unificarea europeană se va realiza “sub o formă sau alta, chiar dacă nu ar exista voința spontană, dorința de-a ajunge la ea”, deoarece acest proces este determinat de o necesitate istorică și mai puțin de opțiunile libere ale cetățenilor.

Rămâne de văzut în ce măsură este vorba de o necesitate istorică sau de o opțiune liberă a cetățenilor. Sau de o conjuncție fericită a acestor doi factori.

Bibliografie

1. Chaunu, Pierre [1986]; *Civilizația europeană în Secolul Luminilor*, București, Editura Meridiane.
2. Compagnon, Antoine [2002]; *Spiritul Europei*, Iași, Editura Polirom.
3. Dungaciu, Dan [2004]; *Noțiunea și provocările (post)modernității*, București, Editura Tritonic.
4. Georgiu, Grigore, [2001]; *Identități și integrare. De la disjunție la conjuncție*, București, Institutul de teorie socială al Academiei Române.
5. Hazard, Pierre [1973]; *Criza conștiinței europene*, București, Univers.
6. Idem [1997]; *Națiune, cultură, identitate*, București, Editura Diogene.
7. Noica, Constantin [1993]; *Modelul cultural european*, București, Editura Humanitas.
8. Ortega y Gasset, Jose [2002]; *Europa și ideea de națiune*, București, Editura Humanitas.
9. Sabourin, Pierre [1999]; *Naționalismele europene*, Iași, Institutul European.
10. Valery, Paul [1996]; *Criza spiritului și ideea de rațiune*, București, Editura Humanitas.
11. [http://www.en\[2007\].de/de/News/download_docs/Mac17/0324-RAA/Romanian.pdf](http://www.en[2007].de/de/News/download_docs/Mac17/0324-RAA/Romanian.pdf)
12. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/abc_fr.pdf